

О‘SMIRLIK DAVRIDA IJODIY QOBILIYATLARNI PSIXOLOGIK RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

Ishboboyeva Gulbarchin Rustam qizi
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti
“Psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: O‘smirlarga ta’lim-tarbiya berishning yangi to‘g‘ri usullari hamda vositalarni topishi uchun o‘smirlik yoshining o‘ziga xos xususiyatlarini jismoniy va psixologik taraqqiyotini yaxshi bilishimiz kerak. O‘smirlik yoshining mazmuniy xarakteristikasi vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib boradi, chunki bunda inson hayotining xususan ijtimoiy sharoitlari o‘zgaradi. Mazkur maqolada o‘smirlik davrida ijodiy qobiliyatlarni psixologik rivojlantirish muammolari borasida ilmiy-tadqiqot ishlari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: o‘smirlik, ijodiy qobiliyatlar, nazariy tafakkur, layoqat, ijodiy fikrlash, musiqiy qobiliyatlar, ijtimoiy muhit, monologik nutq.

O‘smirlik davrida o‘qish va yozma monologik nutq jadal rivojlanadi. 5-sinfdan boshlab to 9-sinfgacha o‘qish to‘g‘ri, tez va ifodali bo‘lish darajasidan, yoddan ifodali, ta’sirli aytib bera olish darajasigacha ko‘tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so‘zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, og‘zaki mulohaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha o‘zgaradi. Yozma nutq ham yaxshilangan holda o‘smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo‘yicha mustaqil holda insho yoza oladilar, o‘smirlarning nutqi to‘la tafakkur bilan bog‘liq holda amalga oshiriladi. 5-6 sinflardagi o‘quvchilar og‘zaki va yozma matn uchun reja tuzib, unga amal qila oladilar.

O‘smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo‘la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o‘quvchilar atrof-olamdagi bog‘lanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o‘smirning bilishga bo‘lgan qiziqishida yuksalish sodir bo‘ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tafakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning ta’sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarish uchun qobiliyat paydo bo‘ladi.

O‘smirlik davrida diqqat, xotira, tasavvur to‘la mustaqillik kasb etib, endi ularni o‘z irodasiga ko‘ra boshqara oladigan bo‘ladi. Bu davrda qaysi yetakchi funktsiya diqqat, xotira yoki tasavvur ustunlik qilayotgani yaqqol namoyon bo‘lib, har bir o‘smir o‘zi uchun ahamiyatliroq bo‘lgan funktsiyani e’tiborga olish imkoniyatiga ega bo‘ladi, ushbu funktsiyalarning rivojlanish xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz. O‘smirlik davrida juda qattiq charchash holatlari ham bo‘ladi, aynan 13-14 yosh hamda 16 yoshlarda

charchash chizig'i keskin ko'tariladi. Bunday holatlarda o'smir atrofda narsa va voqealarga diqqatini to'liq qarata olmaydi.

O'smirlik yoshi shaxsining tarkib topish jarayonida alohida o'rin tutadi. Bu davr asosiy davr hisoblanadi. Chunki bu yoshda g'oyat muhim psixologik o'zgarishlar paydo bo'ladi. Turli xil psixologik o'zgarishlar va shaxsiy rivojlanish, eng avvalo, mana shu shaxsning faoliyat xarakteriga bog'liqdir. O'smirning faoliyati o'qish, mehnat va o'yin jarayonlarini o'z ichiga oladi. O'smir shu yoshning dastlabki davrlaridan oldin o'zlashtirgan bilimlari asosida yangi bilim ola boshlaydi. U endi bir qator o'qituvchiga ko'nikish har biriga, o'ziga yarasha muomala qilishi, ularning talablariga ko'nikishi va shunga qarab o'zini tutishi kerak.

O'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borish orqali amalga oshirish mumkin. O'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga ham bog'liq. Barcha o'smirlarni ham tez harakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orqaga chekinmay, zudlik bilan yechishning umumiy qoidalariga o'rgatib borish mumkin.

Ijodkorlik yangi tadqiqot predmeti emas. Inson qobiliyatlari muammosi har doim odamlarda katta qiziqish uyg'otgan. Holbuki, ilgari jamiyatda kishilar ijodini o'zlashtirishga alohida ehtiyoj bo'lmagan. Iste'dodlar o'z-o'zidan paydo bo'lib, o'z-o'zidan adabiyot va san'at durdonalarini yaratdi, ular ilmiy kashfiyotlar qiladilar, ixtiro qildilar va shu bilan rivojlanayotgan insoniyat madaniyatining ehtiyojlarini qondirdilar. Bizning davrimizda vaziyat tubdan o'zgardi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida hayot rang-barang va murakkablashib bormoqda. Bu esa odamdan qolip bo'lmagan, odatiy harakatlarni, balki harakatchanlikni, fikrlashning moslashuvchanligini, tez yo'naltirilganligini va yangi sharoitlarga moslashishini, katta va kichik muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuvni talab qiladi. Insoniyat tomonidan to'plangan barcha madaniy qadriyatlar odamlarning ijodiy faoliyati natijasidir.

Ijodkorlik - bu o'smirlarning aqliy faoliyatining mazmunli shakllaridan biri bo'lib, uni individuallikni rivojlantirish, yangi turmush sharoitlariga barqaror moslashishni ta'minlash, stressli vaziyatlarni yengish uchun zarur kuch zaxirasi va haqiqatga faol ijodiy munosabat sifatida qaralishi mumkin. Bu ijodiy faoliyat L.S.Vigotskiyning fikriga ko'ra, insonni kelajakka qaraydigan, uni yaratadigan va hozirgi zamoni o'zgartiradigan mavjudotga aylantiradi deb aytib o'tgan.

O'smirlik davri ko'plab tadqiqotchilar tomonidan aqliy va shaxsiy rivojlanishdagi tub o'zgarishlar davri sifatida tavsiflanadi. Bu individuallikni shakllantirish, faollikni oshirish, aqliy jarayonlarni intellektuallashtirish va individuallashtirish davri.

O'smirlikda ijodkorlikning namoyon bo'lishi: moyilliklarning kengligi, o'zini o'zi tasdiqlashga intilish, imkoniyatlarning yangi darajasi, turli xil faoliyat turlariga moyillik. O'smirlik davrida odam ko'plab yangi ziddiyatli vaziyatlarga duch keladi. O'zi va atrof-muhit haqidagi g'oyalarning noaniqligi, sodir bo'layotgan voqealar to'g'risida har doim ham va yetarli darajada adekvat mulohazalar emas, o'smirni dunyoni, undagi o'rnini tushunish va qabul qilishning yangi usullarini izlashga majbur qiladi. Bularning barchasi uning ijodiy salohiyatini rag'batlantiradi va faollashtiradi.

Ijod-bu faoliyat bo'lib, uning natijasi yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratishdir. Ijod o'z mohiyatiga ko'ra madaniy-tarixiy hodisa bo'lib, psixologik jihatga ega, ya'ni shaxsiy va protsessual. U insonning qobiliyatlari, motivlari, bilim va ko'nikmalariga ega ekanligini taxmin qiladi, buning natijasida yangiligi, o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan mahsulot yaratiladi. Shaxsning ushbu xususiyatlarini o'rganish aqliy faoliyatning tasavvur, sezgi, ongsiz tarkibiy qismlarining muhim rolini, shuningdek, shaxsning o'zini o'zi anglash, ijodiy qobiliyatlarini ochish va kengaytirishga bo'lgan ehtiyojini aniqladi.

Ijodkorlik (lotincha creatio—"yaratilish")—insonning g'ayrioddiy g'oyalar, o'ziga xos yechimlar yaratish, an'anaviy fikrlash shakllaridan chetga chiqish qobiliyati sanaladi. Ijodkorlik ijodiy shaxsning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, bilimga bog'liq emas. Ijodkorlik darajasi yuqori bo'lgan odamlarni ijodkorlar deyiladi. Bir qator olimlarning fikricha, ijodkorlikning asosi bo'lgan ijodkorlik, to'g'rirog'i, divergent fikrlashning namoyon bo'lishida ekologik omildan farqli o'laroq, irsiy omilning o'ri unchalik katta emas. Oila va ota-ona munosabatlarining hal qiluvchi rolini tasdiqlovchi ko'plab faktlar orasida quyidagilar mavjud:

Ota-onalarning erta o'limi bolalik davrida xulq-atvor cheklovlari bilan xatti-harakatlarning yo'qligiga olib keladi, bu esa ijodkorlikni rivojlantiradi.

Ijodkorlikni rivojlantirish uchun bolaning qobiliyatiga e'tiborning kuchayishi, iste'dod oilada tashkiliy tamoyilga aylangan vaziyat qulaydir. Shunday qilib, bir tomondan, bolaga e'tibor qaratiladigan, ikkinchi tomondan, unga turli xil muvofiqlashtirilmagan talablar qo'yiladigan, xulq-atvori ustidan tashqi nazorat kam bo'lgan, ijodiy oila a'zolari bo'lgan va bo'lmagan oila muhiti-stereotipik xatti-harakatlar rag'batlantiriladi, bolada ijodkorlikning rivojlanishiga olib keladi.

T.S.Suslova, ijodiy shaxslarga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni aniqladi. Bular vijdonlilik, mas'uliyat, qat'iyatlilik, burch hissi, xulq-atvor va his-tuyg'ularni yuqori nazorat qilish, qat'iyatlilik, tashabbuskorlik, tavakkalchilik, ijtimoiy jasorat, ichki nazorat o'chog'i va intellektual labillikdir. V.N.Drujinin (1999) ijodkorlikning rivojlanishi quyidagi mexanizm bo'yicha davom etadi, deb hisoblaydi: umumiy iqtidor asosida, mikro muhit va taqlid ta'sirida, motivlar va shaxsiy xususiyatlar tizimi (nokonformizm, mustaqillik, o'zini-o'zi harakatga keltirish motivatsiyasi) shakllanadi

va umumiy iqtidor haqiqiy ijodkorlikka aylanadi, ya'ni ijodkorlik, iqtidorlilik va ma'lum shaxs tuzilishining sintezidir.

Past intellekt, nevrotizm va tashvish ijodkorlikning namoyon bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Ontogenezda ijodkorlikning rivojlanishiga oid nuqtai nazarlardan biri ijodkorlikning o'smirlik davrining sezgirligini tasdiqlaydi. Petrova, 13-14 yoshli o'smirlarda ijodkorlik 9-10 yoshli bolalarga qaraganda yuqori. O'smirlik davrida ravonlik va majoziy elementlar va ta'sirlarni yaratishda qulaylik markaziy qobiliyatga aylanadi. Og'zaki ijodkorlikning pastki tuzilishi ham o'zgarishlarga duchor bo'lmoqda, ammo asosiy element semantik ta'sirlarni yaratishda ravonlik bo'lib qolmoqda. O'smirlik davrida bu qobiliyatga semantik munosabatlarni yaratishda moslashuvchanlik qo'shiladi.

Psixologiya rivojlanishining hozirgi bosqichida "ijodkorlik" tushunchasining yagona ta'rifini o'rnatilgan deb hisoblash mumkin emas. Shu bilan birga, deyarli barcha yondashuvlar ma'lum bir vaziyatdan chiqish qobiliyati kabi ijodkorlikning muhim farqlovchi xususiyatini ta'kidlaydi. Ijodkorlikni rivojlantirish uchun intellektual qobiliyatlarning ma'lum darajada rivojlanishi talab qilinishi aniqlangan. Intellekt darajasi past ijodkorlar yo'q, lekin ijodkorligi past ziyolilar bor. Eng yaxshi variant - ularning kombinatsiyasi. Ijod psixologiyasining tadqiqotchilari o'smirlik davrida ijodkorlikni rivojlantirish uchun quyidagi shartlarni aniqlaydilar.

Birinchidan, tasavvurning rivojlanishi tafakkurning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Agar ilgari eydetik, aniq tasvirlar haqida gapirish mumkin bo'lsa, unda o'smirlik davrida vizual tushunchalardan to'g'ri tushunchalarga o'tish sodir bo'ladi, fikrlashda uning rivojlanishi tushunchalarning shakllanishi bilan birga to'xtab qolgandek tuyuladi, fantaziyada davom etadi.

Ikkinchidan, o'smirlarning bunday fazilatlari aqliy kuchning o'sishi, faollikka alohida moyillik, mayllarning kengligi, o'z kuchini ishga solishga intilish, biror narsaning yaratuvchisi bo'lishga intilish, mustaqillikka bo'lgan ehtiyoj.

Uchinchidan, og'zaki, adabiy ijod o'smiringa eng yaqin va o'zini namoyon qilishning eng adekvat shakliga aylanadi. O'quvchi ulg'aygan sari uning hayotiy tajribasi boyib boradi, shu asosda yangi obrazlar, kombinatsiyalar yaratadi va ularni ifodalash zarurligini his qiladi. O'smirning aqliy faoliyatining asosiy xususiyati-mavhum fikrlash qobiliyatining o'sishi, aniq-majoziy va mavhum fikrlash o'rtasidagi nisbatning ikkinchisi foydasiga o'zgarishi. Shu bilan birga, fikrlashning majoziy komponenti yo'qolmaydi, regressiyaga uchramaydi, balki tafakkurning umumiy tuzilishida muhim rol o'ynashda davom etib, saqlanib qoladi va rivojlanadi.

Ijodkorlik mezonlari sifatida M.A.Xolodnaya, intellektual faoliyatning ma'lum xususiyatlari majmuasini ko'rib chiqadi:

- *Ravonlik* (vaqt birligida paydo bo'ladigan g'oyalar soni);

➤ *O'ziga xoslik* (umumiy qabul qilingan, odatiy javoblardan farq qiladigan “nodir” g'oyalarni ishlab chiqarish qobiliyati);

➤ *Sezuvchanlik* (g'ayrioddiy tafsilotlarga, qarama-qarshiliklarga va noaniqlikka sezgirlik, shuningdek, bir fikrdan ikkinchisiga moslashuvchan va tez o'tishga tayyorlik);

➤ *Metaforik* (fantastik, “mumkin bo'lmagan” kontekstda ishlashga tayyorlik, o'z fikrlarini ifodalash uchun ramziy, assotsiativ vositalardan foydalanishga moyillik).

Bu fikrlashning moslashuvchanligi va muammolarni izlashda xushyorlik bilan belgilanadigan bunday ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun yuqori imkoniyatlardan dalolat beradi.

I.Yu.Kulagina, o'smirlik davrining xususiyatlarini hisobga olgan holda, o'smirning intellektual rivojlanishining oshishi bilan bog'liq holda, tasavvurning rivojlanishi ham tezlashadi. Nazariy tafakkurga yaqinlashish, tasavvur o'smirlarda ijodkorlikni rivojlantirishga turtki beradi. O'smirning tasavvuri, I.Yu.Kulagina, “albatta, kattalar tasavvuridan unchalik samarali emas, lekin u bolaning tasavvuridan ko'ra boyroqdir”. Shu bilan birga, I.Yu.Kulagina, o'smirlik davrida tasavvurning rivojlanishining ikki yo'nalishi mavjudligini qayd etadi. Birinchi qator o'smirlarning obyektiv ijodiy natijaga erishish istagi bilan tavsiflanadi. Bu barcha o'smirlarga xos emas, lekin ularning barchasi o'zlarining ijodiy tasavvurlari imkoniyatlaridan foydalanadilar, fantaziya qilish jarayonidan qoniqish hosil qiladilar.

O'smirlik davridagi ijodiy qobiliyatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan omillarni tashqi va ichki omillarga bo'lish mumkin;

Tashqi omillarga mikromuhitning quyidagi omillari kiradi: oilaviy ta'limning tabiati va tizimi, maktabning ta'siri va tengdoshlar bilan muloqot.

Ichki omillariga quyidagilar kiradi: shaxsning yoshi va individual psixologik xususiyatlari, gender farqlari, aqliy faoliyatni tashkil etish uslublari.

O'smirni qayta qurish davrida xarakterning urg'usi eng aniq namoyon bo'ladi, shuning uchun aynan shu yoshda shaxsiyatning barcha tuzilmalarini sifat jihatidan qayta qurish sodir bo'ladi, yangi psixologik shakllanishlar paydo bo'ladi va shakllanadi.

Zamonaviy jamiyatda ijodiy, mustaqil, yangi tajribaga ochiq, nostandart vaziyatlarda yechim topishga qodir, voqelikka ijodiy munosabatda bo'lishni shakllantirish talablarga bog'liq. Oddiy narsalardan g'ayrioddiy narsalarni ajrata oladigan ijodkor inson, hayotning barcha jabhalarida qadrlanadi.

O'smirning hayoti davomida egallagan bilim, ko'nikma, malakalar, u bilan yuz bergan barcha ahamiyatli va ta'sirli bo'lgan holatlar aynan ijodkorlikning rivojlanishi darajasida deb aytib o'tish mumkin. Shu tariqa, o'smir hayoti uchun ta'sir etuvchi uni yo'naltiruvchi, harakatlantiruvchi, motivatsiya beruvchi yoki bo'lmasa buni aksi bo'lgan uni to'xtatuvchi, maqsadga erishishiga to'sqinlik qiluvchi tushunchalar,

streotiplar, ustanovkalar va assotsiativ bog‘liqliklar mustahkamlanadi. Shu sababli aynan o‘smir davridagi ijodkorlik xususiyatlarini tadqiq qilish va bu holat ustida ish olib borish biz uchun qiziq bo‘ldi.

Yuqorida keltirilgan, olimlarning ilmiy faoliyati yana bir bor aynan bu davrda ijodkorlik xususiyatlarini ahamiyati o‘smirlik davrida qay darajada rivojlanishini tahlil qilish muhim ekanligini isbotlamoqda. Bundan tashqari, hozirgi globallashuv zamonida yashayotganimiz, akseleratsiyaning jadal rivoji nafaqat o‘smirlarning ijodkorligiga balki boshqa psixologik holatiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Аргайл М. Психология счастья. М.: Прогресс, 1990.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. М.: Искусство, 1968.-576с.
3. Малахова И.А. Развитие креативности подростков в процессе художественной деятельности. Автореф. дис. канд.пед.наук.- Минск, 1995.- 17
4. Маркова А.К. Психология труда учителя:Книга для учителя.-М.: Просвещение, 1993.- 192 с.
5. Формирование творческой активности будущих учителей в процессе педагогической практики. Дис. канд.пед.наук.-Харьков, 1992.- 183 с.
6. Панкевич Г.И. Музыка и идеология.- М.: Музыка, 1988.- .48 с.
7. Панкевич Г.И. Искусство музыки.- М.: Знание, 1987.112с.
8. Петрова Г.А. Эстетическое восприятие художественных произведений школьниками старших классов.- Казань: Изд-во КГУ, 1973.- 68
9. Пономарев Я.А. Психология творчества.-М.: Наука, 1976.-303 с.
10. Попов Л.М. Инициатива и общение в творчестве.- Казань: Изд-во КГУ, 1983.- 87 с.
11. Попов Л.М. Психология самодеятельного творчества -студентов. Казань: Изд-во КГУ, 1990.- 225 с.
12. Пустовит В.И. К вопросу о развитии музыкально-творческих способностей студентов муз.пед.факультета// Вопросы теории и методики музыкального воспитания. Сб.научных трудов -Минск: МГПИ им. А.М.Горького, 1977.- с.48-56.
13. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя.- М.: Просвещение, 1991.- 288 с.
14. Халитова Н.Х. Использование народного опыта музыкально-эстетического воспитания в подготовке учителя начальных классов. Автореф. дис. канд.пед.наук.- Казань, 1995.- 22с.